

УДК 76.071.1(477)"16/17"Зубрицький+[7.046.3:27-312.47](477) "16/17"

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2025.1.8>**Деревська Олена Володимирівна,**

аспірантка кафедри теорії та історії мистецтва

Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

ORCID ID: 0000-0002-7057-6051

olena.derevska@naoma.edu.ua

ІКОНОГРАФІЯ АПОКАЛІПТИЧНОЇ БОГОРОДИЦІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КОНФЕСІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ XVII-XVIII СТ. І ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ НИКОДИМОМ ЗУБРИЦЬКИМ

Серед символічних образів Богородиці особливою є інтерпретація її у вигляді Апокаліптичної Богородиці, заснована на Розділі 12 Апокаліпсису (Об'явлення). Розглянуто виникнення цієї художньої традиції у західноєвропейському мистецтві ще у Середньовіччі і аналізує розвиток іконографії Апокаліптичної Богородиці у ранньомодерному періоді (епоху Відродження і бароко), що необхідно для розуміння витоків особливостей цієї іконографії. Наводяться ключові твори, що сприяли розвиткові композиції і іконографії Апокаліптичної Богородиці в західноєвропейському мистецтві. Наведено приклади використання образу Апокаліптичної Богородиці як католиками, так і протестантами, з аналізом різниці в іконографії. Дослідження розглядає перенесення і трансформацію цієї марійної іконографії в українському мистецтві XVII–XVIII ст., пояснюючи її православну теологічну основу, і зосереджуючи увагу здебільшого на зразках православного мистецтва. Проаналізований широкий ряд творів мистецтва різних видів (стінопис, книжкова рукописна мініатюра, гравюра, металопластика тощо) дозволяє спростувати підхід до трактування образу Апокаліптичної Богородиці як явища суто католицької іконографії. Відзначено особливості трактування образу Апокаліптичної Богородиці художниками з різних регіонів і в різні хронологічні періоди, зокрема київських граверів Іллі та Прокопія (XVII ст.), Захарії Самуїловича (кін. XVII – поч. XVIII ст.), полтавського майстра Серафіона Захарієвича Б. (XVII ст.), невстановлених галицьких, волинських і чернігівських митців тощо. Показаний внесок Никодима Зубрицького, видатного гравера кін. XVII – поч. XVIII ст., у розробку іконографії Апокаліптичної Богородиці, на прикладі його гравюр до унівського Євангелія Учительного (1696), львівських Акафістів (1699), чернігівського Нового заповіту (1717).

Ключові слова: іконографія, образ, Апокаліптична Богородиця, дереворіз, Никодим Зубрицький.

Derevska Olena. ICONOGRAPHY OF THE APOCALYPTIC VIRGIN: THE TRANSFORMATION OF WESTERN EUROPEAN CONFESSIONAL TRADITIONS IN UKRAINIAN ART OF THE 17TH-18TH C. AND THE INTERPRETATION OF THE IMAGE BY NIKODEM ZUBRZYCKI

Among the symbolic images of the Theotokos, the interpretation of her as the Apocalyptic Virgin, based on Chapter 12 of the Apocalypse (Revelation), is particularly significant. The research examines the emergence of this artistic tradition in Western European art during the Middle Ages and analyzes the development of the Apocalyptic Virgin iconography in the early modern period (Renaissance and Baroque), which is necessary for understanding the origins of the peculiarities of this iconography. Key works that contributed to the development of the composition and iconography of the Apocalyptic Virgin in Western European art are presented. The paper provides examples of the use of the image of the Apocalyptic Virgin both by Catholics and Protestants, with an analysis of the differences in iconography. The research explores the transfer and transformation of this Marian iconography in Ukrainian art of the 17th–18th c., explaining its Orthodox theological basis, with a focus primarily on examples of Orthodox art. A broad range of artworks of various types (wall painting, manuscript miniatures, engravings, metalwork, etc.) is analyzed, refuting the approach that interprets the image of the Apocalyptic Virgin as a phenomenon of purely Catholic iconography. The study highlights the peculiarities of the interpretation of the image of the Apocalyptic Virgin by artists from different regions and periods, particularly Kyiv engravers Illia and Prokopii (17th c.), Zacharij Samuilovycz (late 17th – early 18th c.), the Poltava master Serafion Zakhariievych B. (17th c.), unidentified artists from Galicia, Volhynia, and Chernihiv etc. The contribution

of Nikodem Zubrzycki, a prominent engraver from the late 17th – early 18th century, to the development of the iconography of the Apocalyptic Virgin is shown through his engravings for the Univ Didactic Gospel (1696), the Lviv Akathists (1699), and the Chernihiv New Testament (1717).

Key words: iconography, image, Apocalyptic Virgin, woodcut, Nikodem Zubrzycki.

Постановка проблеми. Виникнення художньої традиції зображення Богородиці в символічному образі Жінки Апокаліпсису, а також подальший розвиток цього сюжету в українському мистецтві XVII–XVIII ст., є на сьогодні недостатньо дослідженим. Цікавою властивістю цієї теми на українському ґрунті є взаємне проникнення і змішування західних та східних художніх та іконографічних традицій, а також використання цієї іконографії різними конфесіями.

Матеріали та методи. В ході дослідження були застосовані діалектичний та міждисциплінарний підходи. Основні загальнонаукові методи дослідження – аналіз і синтез. Основний мистецтвознавчий метод – іконографічний аналіз, із застосуванням елементів формально-стилістичного аналізу. Матеріалами дослідження стали твори мистецтва з інституційних і приватних колекцій, архівні документи, християнські джерельні тексти, а також наукові праці, присвячені тематиці Апокаліптичної Богородиці.

Аналіз літератури. Серед праць, що торкаються тематики Апокаліптичної Богородиці в українському мистецтві, варто виділити статті О. Широкої, присвячені дослідженню символічних образів Богородиці [26], а також іконографії богородичних акафістів [25]. О. Болюк розглядає тип Апокаліптичної Богородиці в своїй монографії [8]. Автором однієї з перших статей, що звертає увагу на цей образ в українському мистецтві, є В. Делюга [29]. Нещодавній аналіз цього образу в українському іконостасі в католицькому іконографічному варіанті Непорочного Зачаття здійснено М. Пелех [19]. Корисними для нашого дослідження були також ряд інших праць, присвячених розвитку західноєвропейської іконографії Апокаліптичної Богородиці, на які ми далі посилатимемося.

Метою дослідження є представити стисло західноєвропейську традицію зображення

Апокаліптичної Богородиці, проаналізувати розвиток вказаної іконографії в українському мистецтві XVII–XVIII ст. на зразках, створених переважно в православному середовищі, а також розглянути окремо образ Апокаліптичної Богородиці в творчості Никодима Зубрицького.

Виклад основних результатів дослідження. Марійна інтерпретація образу Жінки, зодягненої в сонце з Апокаліпсису (Об'явл. 12:1–6) – ототожнення цього образу із Богоматір'ю – стало популярним із XII ст. після проповідей св. Бернарда Клервоського. Хоча до цього такої ж інтерпретації притримувалися деякі богослови, зокрема свв. Єпіфаній, Екуменій, Андрій Кесарійський, проте саме з XII ст. таке трактування стало переважати на Заході [5, с. 68–69].

Марійна іконографія Жінки, зодягненої в Сонце, також зустрічається – приміром, у керамічному панно XV ст. Еліа делла Марра «Мадонна з Дитям» з собору Сан Лоренцо у Мантуї, Італія [32, с. 52]. В інкунабулі 1459 р., що зберігається в Центральній і Університетській бібліотеці Люцерни і включає коментарі до Біблії Ніколая де Ліри, є мініатюра із Деревом Єссея, завершеним поясным зображенням Діви Марії з Ісусом на півмісяці та з променями сонця за спиною [34].

Існує легендарний образ Матері Божої Гваделупської, що представляє Богоматір у вигляді вагітної жінки, що стоїть на півмісяці, із променями сонця за нею. Точна дата виникнення зображення на тільмі (традиційному мексиканському плащі з волокон кактуса) св. Хуана Дієго, що вважається церквою нерукотворним, дискутується: передання говорить про 1531 р., перше точне свідоцтво про твір відноситься до 1648 р., проте є згадки, що культ цього варіанта Богоматері був вже поширеним у Мексиці на кінець XVI ст. Існує гіпотеза про авторство образу художника XVI ст. Маркоса Сіпак де Акіно [36, с. 571, 577–578].

Цикл гравюр Альбрехта Дюрера «Життя Діви Марії» (1502–1511) на титулі містив зображення сидячої на великому півмісяці Богородиці із Дитям, яке й стало прототипом багатьох подібних гравюр. Богородиця зображена із покривалом на голові, промені відходять від її голови та фігури. 12 зірок формують вінок, що витає у повітрі над головою Марії. Богородиця зображена у процесі годування Дитини, вона схожа на звичайну жінку-матір, а не на Непорочну Діву на троні [30]. Формально марійний, такий, що відповідає католицькому поклонінню Богородиці, цикл Дюрера ніс риси протестантської іконографічної оповідності, де акцент робиться не на вшановуванні образу святих, а на сюжетній відповідності біблійному тексту [27, с. 20].

Подібним чином зображена Апокаліптична Богородиця і Ієронімом Віріксом в гравюрі «Мадонна з дитям на півмісяці» (бл. 1600), прототипом якої була вищезгадана робота Дюрера. Як мінімум до падіння Антверпена у 1585 р. і також у 1586 р., як вказують джерела [37, с. 63], родина Віріксів були записані лютеранами. Стилїстика гравюри Вірікса ще більш скромна навіть у порівнянні із прототипом Дюрера; відсутність вінка з 12 зірок над головою Марії, її ще більш нахилена голова – у поєднанні із фактами про конфесійну належність автора дають змогу стверджувати, що цей образ був протестантським за своїм духом, на відміну від більш католицьких за характером своєї іконографії зображень сидячої Богородиці з Дитям на півмісяці Корнеліса Блумарта (1611) з Державного музею в Амстердамі, Еліаса ван де Босхе (1607) з Національної галереї мистецтв в Вашингтоні та Якоба Матама (1607) з Архіву Північної Голландії [35].

В Біблії Лютера, ілюстрації до якої реформатор редагував власноруч, щоб вони відповідали Слову (видання з 1534 по 1546 р. Віттенберзької Біблії Люффта [9, с. 139–140]), зображення Апокаліптичної Діви Марії як такої немає: в розділі Апокаліпсису є образ Жінки, зодягненої в сонце, як ілюстрація до Об'явл. 12:1–6. На гравюрі зображена Жінка, зодягнена в сонце, в туніці під плащем, голова її покрита білим покривалом, над головою

вінок із зірок та ореол променів, вона стоїть на півмісяці [33]. Великі райдужні крила за її спиною відповідають рядку 14 з 12 розділу Об'явлення: «І жінці дані були два крила великого орла, щоб від змія летіла в пустиню до місця свого, де будуть її годувати час, і часи, і півчасу» [6, с. 1512].

Збіг іконографічного мотиву Непорочного Зачаття / Внебовзяття Діви Марії та Жінки, зодягненої в сонце, став нормою в католицькій традиції після Тридентського Собору 1545–1563 рр. [5, с. 69]. Іконографія Непорочного Зачаття Богородиці складалася поступово. Дж. Вазарі в своїй «Алегорії Непорочного Зачаття» (бл. 1540) з Ашмолівського музею в Оксфорді зобразив дерево гріха, зв'язаних Адама і Єву, зв'язаних двома руками пророків і царів від Мойсея до Давида і далі, і водночас зв'язаних однією рукою Самуїла і Івана Хрестителя, як освячених в лоні матерів. Діва Марія угорі спирається на всю цю композицію однією ногою, іншою стоїть на півмісяці, вона зодягнена в сонце і увінчана 12 зірками, від неї виходять промені; в композиції присутні і ангели. Така теологічно складна картина важко сприймалася, тож надалі композицію спростили. Один з класичних варіантів створив Гвідо Рені: в його «Непорочному Зачатті» (1627) з Музею Метрополітен в Нью-Йорку юна Діва Марія, попираючи півмісяць, в молитовній позі зі складеними руками, з 12 зірками над головою та сяйвом за спиною, возноситься серед хмар вгору, в оточенні ангелів і херувимів. Цікаво, що ця іконографія Непорочного Зачаття іноді змішувалася з іншими сюжетами, Богородиця могла бути зображена і з Дитям, як, приміром, у «Мадонні дельї Скальці» (бл. 1590) Лодовіко Карраччі з Національної пінакотеки в Болоньї, де Діви Марії, що стоїть на півмісяці з немовлям Ісусом на руках, із сяйвом навколо голови і за спиною, поклоняються свв. Ієронім та Франциск [31, с. 24–26]. Нарешті, класичною версією іконографії пізнього бароко стало «Непорочне Зачаття» (1767–1769) авторства Джанбаттіста Тьєполо з мадридського Прадо. В цій версії півмісяць лежить на земній кулі, а Діва Марія попирає змія.

Змій – символ гріхопадіння, пальмова гілка символізує перемогу Діви Марії, дзеркало символізує, що на Марії нема жодної плями, що вона відображає всі чесноти, обеліск за її спиною – згадка про Давидову вежу та вежу із слонової кістки у Пісні над піснями як символ чистоти [40, с. 247].

Зустрічалися цікаві гібридні протестантсько-католицькі іконографічні рішення. У ратуші Старого міста Гданська стіни прикрашені живописним циклом з 12 сивілами з каплиці будинку протестантської родини Фіхтлів. Авторство недатованих картин приписують Адольфу Бою (1612–1680). Їх прототип – гравюри на міді Жилия Русселе, виконані за малюнками Клода Віньйона. В цьому циклі картини мали характер емблеми, що складається з трьох елементів: зображення сивіли, сцени на задньому плані, що стосується життя Христа і Марії, і вірша, пов'язаного з пророцтвом. Таке донесення важливого дидактичного змісту через авторитет Біблії, моралізаторський характер було дуже популярно в переважно протестантському Гданську. Замовлені лютеранами, картини циклу несуть есхатологічний сценарій католицької іконографії. На задньому плані Сивіли Перської Діва Марія з Дитям у вигляді Апокаліптичної Богородиці із 12 зірками на голові, вона сяє променями сонця і топче змія [38]. Вірш говорить: "Der Heiden heil Der Seelen hirt. Der Schlangen kopff Zertreten wirt / Спаситель язичників і пастир душ, Він розтратить змієві голову". В цьому контексті Богородиця асоціюється із боротьбою християн із язичництвом [39, с. 168].

Популярним культ Апокаліптичної Богородиці був і серед православного та греко-католицького населення Речі Посполитої. На ікону Богоматері Віленської Остробрамської (час створення невідомий) в кінці XVII ст. була зроблена риза, виготовлена у бароковій манері із півмісяцем, прикріпленим до ризи. Додавати есхатологічний півмісяць на зображення Богородиці стало особливо популярним по всій Європі в XVII ст., коли очікувався «кінець часів». Віленська Остробрамська ікона почиталася і православними, і греко-католиками.

Аналогічним чином мідьорит Захарії Самуйловича (Самойловича) «Богоматір з Дитям», що зберігається нині в Національній бібліотеці Польщі у Варшаві (рис. 1) і є дзеркальним повтором вищезгаданої «Богородиці з Дитям на півмісяці» Матама [29, с. 285, 287; 35], цілком ймовірно використовувався представниками різних конфесій.

В східному християнстві як у релігійних текстах, так і в іконографії, марійне трактування образу Жінки, зодягненої в сонце, з'явилося лише в XVII ст. і було пов'язане із питанням про «кінець часів» [5, с. 71]. Серед частини науковців існує думка, що Апокаліптична Богородиця властива в першу чергу католицькій і греко-католицькій іконографії [8, с. 372–373].

Інші автори наголошують на необхідності розглядати символічні образи Богородиці, в т. ч. Богородицю Апокаліптичну, в контексті акафістів Христа та Богородиці як органічної частини православної літургії, тому відповідну іконографію не можна вважати виключно католицькою [26, с. 49–51]. Так само і Внебовзяття Марії було присутнє у східного богослова VIII ст. Івана Дамаскина.

Для руських гомілетів 2-ї пол. XVII ст. є звичайним ототожнення внебовзятої Марії з Жінкою, зодягненою в сонце, та

Рис. 1. Захарія Самуйлович. Богоматір з Дитям. Кін. XVII – поч. XVIII ст. Мідьорит. Національна бібліотека Польщі у Варшаві, інв. № 65619/І

використання астральних образів з Апокаліпсису (сонце, місяць, зоря) для опису її чеснот [5, с. 73]. Аналогічним чином слід розглядати в якості основи для іконографії і канони. Саме рядки з Канону до Ісуса Найсолодшого ілюструє вищезгаданий мідьорит Захарії Самуїловича.

З ранніх зображень, що несуть символіку Апокаліптичної Богородиці, відзначимо ілюстрацію у київській Тріоді пісній 1627 р. появи пророку Мойсею Неопалимої Купини в образі Богоматері Знамення (рис. 2). Промені ореолу символізують образ Богоматері, яку не опалив вогонь Божества при непорочному зачатті [12, с. 512]. В львівському Анфологоні 1638 р. наявний сюжет Покрови Богородиці, оточеної мандорлою з променями (рис. 3).

В своєму циклі ілюстрацій до Апокаліпсису гравер Києво-Печерського монастиря Прокопій у дереворізі 1660 р. «І знаменіє веліє явися...» (рис. 4) подає зображення виключно як Жінку, зодягнену в сонце, відповідно до Об'явл. 12. Гравюра доволі точно повторює відповідне зображення з Біблії Піскатора, популярне джерело іконографії Апокаліпсису, яка в свою чергу наслідує ряд попередніх видань із збереженою іконографією Біблії Лютера, про що ми писали раніше [9, с. 139–141].

В Акафістах до Пресвятої Богородиці 1663 р., виданих в Києво-Печерському

Рис. 3. Покрова Богородиці. 1638. Дереворіз [3]

монастирі, в ілюстраціях гравера Іллі присутні риси зображення Богородиці як Жінки, одягненої в сонце (німб Богородиці у вигляді променів або ж мандорла з променів). Символічний зміст цих зображень (рис. 5–8) пояснюється у підписах до ілюстрацій [25, с. 1592].

У розписах восьмерика церкви св. Юра в Дрогобичі (1678) також присутнє зображення Жінки, зодягненої в Сонце (рис. 9). Цей фрагмент стінопису виконаний за гравюрою Віргіля Золіса (або його майстерні) з Біблії Лютера, яка видавалася починаючи з 1561 р. у Франкфурті на Майні видавцями Давидом Цопфелем та Йоганном Рашем [28,

Рис. 2. Богоматір Знамення (Неопалима Купина). 1627. Дереворіз [23]

Рис. 4. Прокопій. «І знаменіє веліє явися...» (Жінка, зодягнена в сонце). 1660. Дереворіз [16]

Рис. 5. Ілля. 8-й ікос Акафісту до Богородиці (Богородиця та Христос-Дитя одночасно присутні на землі і на небі). 1663. Дереворіз [1]

Рис. 6. Ілля. 9-й ікос Акафісту до Богородиці (Богородиця на престолі із св. Іваном Золотоустим та Василем Великим та філософами). 1663. Дереворіз [1]

Рис. 7. Ілля. 11-й ікос Акафісту до Богородиці (Богородиця в мандорлі зі свічею в руці стоїть над Пеклом, де Адам, Єва та інші грішники). 1663. Дереворіз [1]

Рис. 8. Ілля. Молитва до Пресвятої Богородиці з Акафісту (Богородиця на троні з Дитям, перед неї в молитві св. Антоній та Феодосій). 1663. Дереворіз [1]

с. [1554]-403v; 17, с. 111–112]. В рукописі Синодику Крупицько-Батуринського монастиря на одній із заставок в 1683 р. художник Серафіон Захарієвич Б., ієромонах Полтавського монастиря, зобразив на півмісяці

Апокаліптичну Богородицю (рис. 10) із написом МР ΘΥ (Μῆτερ Θεου – з грецьк. Мати Божа), із молитовно складеними руками, у мандорлі із променів, яку коронують херувими [20, с. 40; 21].

Рис. 9. Жінка, зодягнена в сонце.
Стінопис церкви св. Юра, Дрогобич. 1678 [17,
с. 111]

Рис. 10. Серафїон Захарїєвич Б.
Апокаліптична Богородиця. Заставка.
Батуринський синодик. 1683 [21]

Популярним з 2-ї пол. XVII ст. було зображення Апокаліптичної Богородиці і в декоративно-прикладному мистецтві, зокрема на окладах Євангелій. В альбомі А. Прахова з його подорожі на Волинь у 1886 р. [18] збереглася фотографія срібного оклада до Євангелія 1665 р., виданого у друкарні Михайла Сльозки в Львові. На спідній дошці окладу зображена Апокаліптична Богородиця (стоїть у мандорлі із променів на півмісяці, попираючи змія, з вінком з 12 зір на голові) (рис. 11). Г. Логвин

датує цей оклад XVII ст. [15, с. 158]. Напис під зображенням (рис. 12) «ѡверста бѹдут врата твоѧ [...] деНѣ и Нощѣ не затворѣНі...» відсилає до слів пророка Ісаї: «І будуть постійно відкритими брами твої, – ані вдень, ні вночі не замкнуться вони...» (Іс. 60:11) [6, с. 918]. Апокаліптична Богородиця одночасно символізує непорочну «Браму замкнену» (Єз. 44:2) [6, с. 1085], якою може пройти лише Господь, і пророковану Ісаєю «браму» Новозаповітньої церкви, через яку прийшов Христос.

Рис. 11. Апокаліптична Богородиця. Срібний
оклад Євангелія (1665), друкованого у Львові
в друкарні М. Сльозки [18]

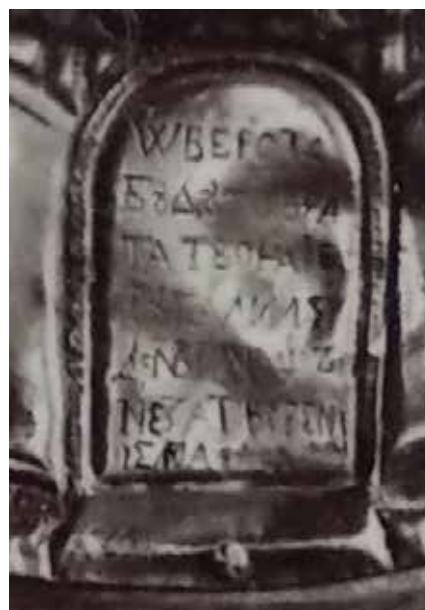

Рис. 12. Апокаліптична Богородиця. Фрагмент.
Срібний оклад Євангелія (1665), друкованого
у Львові в друкарні М. Сльозки [18]

На окладі Євангелія (1681) з Чернігівського історичного музею, виготовленого ймовірно в кін. XVII ст. у Польщі чи Україні, образ Апокаліптичної Богородиці присутній двічі – на чільній дошці (рис. 13) і на застібці (рис. 14). Богородиця стоїть на півмісяці, увінчана короною, і тримає на руці Дитя. На чільній дошці додатково оточена мандорлою з променів і тримає іншою рукою скіпетр.

Присутнє зображення Апокаліптичної Богородиці і на випадковій знахідці 1980-х рр. з району Покровської церкви в урочищі Покровщина м. Новгород-Сіверський, що являє собою карбовану плакетку з мосяжу (рис. 15), наскільки нам відомо, раніше не опубліковану (інформацію та фото знахідки надав І. Живолуп, сучасне місцезнаходження предмету невідоме). Перша дерев'яна Покровська церква первісно була збудована в XVII ст., перебудована в 1721 р. На її місці в 1766–1768 рр. збудовано новий дерев'яний храм, знищений після 1932 р. Тому умовне датування предмету – XVII–XVIII ст. Богородиця тримає однією рукою Дитя, іншою – квітчасту гілку. Вона стоїть на півмісяці, у мандорлі з променів, оточена зірками. Цікавою деталлю цього образу Апокаліптичної Богородиці є покрита

голова. Середник спідньої дошки ще одного окладу з Чернігівського історичного музею, ймовірно виготовлений українськими майстрами в останній чв. XVIII ст. [4, с. 208–209], прикрашений зображенням Апокаліптичної Богородиці зі скіпетром у руці, що стоїть на земній кулі із півмісяцем, попираючи змія. За спиною вона оточена сяянням променів, над головою німб та 12 зірок (рис. 16).

У виданому в 1705 р. в Чернігівській друкарні збірнику поезій Антонія Стаховського «Зерцало от Писання Божественного» також є образ Апокаліптичної Богородиці. Це зображення Богоматері з Дитям на півмісяці в мандорлі з променів (рис. 17), судячи з усього, запозичене з однієї з типових німецьких гравюр XVI ст. Схожа іконографія у приписуваного Альбрехту Дюреру зображення Апокаліптичної Богородиці у молитовнику 1503 р. «Salus Anime», що зберігається в музеї Метрополітен. Подібне зображення з «Зерцала» і на іконі з Архангельського собору Кремля «Благодатне Небо» (бл. 1676–1682), більш ранній прототип якої походить з Литви [14, с. 161–163].

Ще одна гравюра «Зерцала», з титульного аркушу, демонструє Жінку, одягнену в сонце

Рис. 13. Апокаліптична Богородиця.
Чільна дошка Євангелія 1681р. Оклад кін.
XVII ст. Польща або Україна. Срібло, литво,
карбування, гравірування, позолота.
ЧІМ, інв. № Ал-183 [4, с. 54]

Рис. 14. Апокаліптична Богородиця.
Застібка Євангелія 1681р. Оклад кін.
XVII ст. Польща або Україна.
Срібло, литво.
ЧІМ, інв. № Ал-183 [4, с. 56]

Рис. 15. Апокаліптична Богородиця. Плакетка. З р-ну Покровської церкви, м. Новгород-Сіверський. XVII–XVIII ст. Мосяж, карбування. Фото надано І. Живолупом

Рис. 16. Апокаліптична Богородиця. Середник спідньої дошки окладу Євангелія (1779). 1784. Україна, Москва (?). Срібло, литво, карбування, гравірування, позолота. ЧІМ, інв. № Ал-1532 [4, с. 211]

(що підписано на стрічці поруч із силуетом), проте крім традиційної символіки Апокаліпсису – півмісяця, на якому стоїть Жінка, великих променів позаду цього півмісяця, німбу з 12 зірок над її головою, – ми бачимо, що голову персонажа покриває мафорій, а руки складені перед собою й тримають хрест (рис. 18). Це чітко вказує на злиття образів Жінки, одягненої в сонце, та Богоматері. Існувало зображення Божої Матері, що стоїть на місяці,

з вінцем із зірок на голові, у Софійському соборі [7].

У іншому чернігівському виданні – «Руні орошенному» (1696) Дмитра Ростовського (Туптала) наявний ще один різновид зображення Апокаліптичної Богородиці. Ця рідкісна гравюра присутня лише в деяких екземплярах 1696 р. і відома за каталогом українських стародруків Державної Російської бібліотеки [24, с. 31, 182]. Богородиця

Рис. 17. Апокаліптична Богородиця. Дереворіз з «Зеркала от Писання Божественного». Чернігів, 1705 [11, арк. 5]

Рис. 18. Богородиця на півмісяці. Фрагмент титулу. Дереворіз з «Зеркала от Писання Божественного». Чернігів, 1705 [11, арк. 34]

стоїть на півмісяці, її голова покрита мафорієм, поверх якого увінчана короною. Її руки, що тримають кінці мафорію, широко розведені і повторюють позу Покрови (рис. 19). Ймовірним автором гравюри міг бути О. Тарасевич чи І. Щирський [13, с. 120].

Ще один цікавий приклад використання образу Апокаліптичної Богородиці, датований, найбільш ймовірно, XVIII ст., знаходиться у альбомі малюнків («кужбушків») Києво-Печерської іконописної майстерні [10, с. 99, 251, №3 90]. Це та сама Сивіла Перська із Богородицею з Немовлям на півмісяці (рис. 20), яку, як ми згадували вище, замовляли протестанти у польсько-німецькому вільному місті Гданську в XVII ст. Присутні в «кужбушках» і інші сивіли з цієї дидактично-моралізаторської серії, що носить протестантський характер, хоча має католицьку іконографію, що не завадило учням православної іконописної майстерні вчитися відтворювати цей сюжет.

Образ Апокаліптичної Богородиці часто зустрічається в творчості видатного українського гравера Никодима Зубрицького. В Євангелії Учительному (1696) видавництва друкарні Унівського монастиря на звороті титулу розміщена підписана і датована тим

же роком гравюра Н. Зубрицького із сюжетом Успіння Богородиці, де у верхній частині Богородиці возноситься на небо на півмісяці, із покритою головою і квітчастою гілкою в руці, а Ісус простягає до неї корону (рис. 21). Подібний сюжет має ще одна гравюра Н. Зубрицького (датована 1697 р.) на звороті титулу Акафістів із стихирами та канонами (1699): в її нижній частині сюжет Успіння, а вгорі Діва Марія із непокритим розпущеним волоссям возноситься на півмісяці на небеса, де її коронує св. Трійця (рис. 22).

Невеликі гравюри Н. Зубрицького в львівських Акафістах (1699) в цілому за своїм змістом схожі на вищенаведені акафістні богородичні гравюри Іллі (рис. 5–8). Проте у Н. Зубрицького вже з'являються не лише такі символи апокаліптичного сюжету, як промені навколо фігури чи мандорла, але й повноцінне ототожнення Богородиці із Апокаліптичною Жінкою: Богородиця стоїть на земній кулі і попирає змія (рис. 23) або ж стоїть на півмісяці (рис. 24).

В 1717 р. в Чернігівській друкарні вийшов Новий заповіт із численними гравюрами Н. Зубрицького. Зображення, що відносяться до ілюстрування Апокаліпсису, митцем не датовані, але деякі з гравюр з Євангелістами

Рис. 19. Богородиця з Покровом на півмісяці. Мідьорит з «Руна орошенного». Чернігів, 1696 [24, с. 182]

Рис. 20. Сивіла із зображенням сюжету «Непорочне зачаття». XVIII (?) ст. [10, с. 99, № 390]

Рис. 21. Никодим Зубрицький. Успіння Прсв. Богородиці. 1696. Дереворіз. Євангеліє Учительне. Унів, 1696 [22]

Рис. 22. Никодим Зубрицький. Успіння Прсв. Богородиці. 1697. Дереворіз. Акафісти. Львів, 1699 [2]

позначені 1701 р. та 1710 р. Серед недатованих гравюр Н. Зубрицького є сюжет Розділу 12 Об'явлення про Жінку, зодягнену в сонце (Рис. 25), що нагадує гравюру з вищезгаданої Франкфуртської Біблії 1561 р., за винятком покритої голови Жінки (покрита голова у Жінки, зодягненої в сонце, у зображенні теж вищезгаданої Віттенберзької Біблії Лютера).

Також відрізняється поза Апокаліптичної Богородиці – тіло її вигнуте, передає емоційний рух.

Зауважимо, що точно такою є поза Апокаліптичної Богородиці на фрагменті (рис. 26) непідписаної заставки з Євангелія Учительного (1696) видавництва друкарні Унівського монастиря. Схожими на інші гравюри

Рис. 23. Никодим Зубрицький. Богородиця, що попирає змія. Дереворіз. Акафісти. Львів, 1699 [2]

Рис. 24. Никодим Зубрицький. Богородиця на півмісяці. Дереворіз. Акафісти. Львів, 1699 [2]

Рис. 25. Никодим Зубрицький. Жінка, зодягнена в сонце. Дереворіз. Новий Заповіт. Чернігів, 1717. НБУВ, Кир-477. Власне фото

Рис. 26. Жінка, зодягнена в сонце. Дереворіз. Фрагмент заставки. Євангеліє Учительне. Унів, 1696 [22]

Н. Зубрицького з серії його дереворізів до Апокаліпсису з чернігівського Нового Заповіту (1717) також інші елементи заставки (рис. 27): композиція «Сім світильників»,

образ Івана Богослова, зображення рослинності. Це дає підстави припускати, що вказана непідписана заставка є ймовірно роботою Н. Зубрицького.

Рис. 27. Заставка. Дереворіз. Євангеліє Учительне. Унів, 1696 [23]

Висновки. У ході дослідження проаналізовано основні етапи розвитку іконографії Богородиці в символічному образі Жінки Апокаліпсису (Апокаліптичної Богородиці). Показано, що виникнення традиції використання цього образу на українських теренах не обмежувалося конфесійно католицькою і греко-католицькою іконографією, і що православна теологія дозволяла

застосування цього образу у різних варіаціях. На широкому ряді прикладів, деякі з яких вперше опубліковано, продемонстровано, що найбільше поширення образу Апокаліптичної Богородиці в українському мистецтві відносилось до XVII–XVIII ст. Нарешті, окремо наведено і проаналізовано образ Апокаліптичної Богородиці в творчості Никодима Зубрицького.

Література:

1. Акафісти. Київ, 1663. 4°. 500 с.
2. Акафісты с стихиры и каноны и с прочіими моленіями. – Львів : Друкарня Львівського братства, 1699. 4°. [1], 148 арк.

3. Анфологон. Львів, 1638. 2°. [8], 637 арк.
4. Арендар Г. Срібні оклади Євангелій XVII–XIX століть із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. Київ : Київське товариство Купола, 2021.
5. Бартоліні М. Г. Цитати з Пісні над Піснями та Одкровення в руських гоміліях на Успення (XVII ст.): між латинськими впливами і тяглістю візантійської моделі. *Київська Академія*. Київ : Дух і літера, 2018. Вип. 15. С. 61–100.
6. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту / проф. Іван Огієнко (переклад). West Germany: Druckhaus Gummersbach, 1988. 1528 с.
7. Болховитинов Евгений, митрополит. Краткое описание Киево-Софийского собора и монастыря. Киев : Типография Киево-Печерской лавры. 1825. 112 с.
8. Боллок О. Художнє дерево у церквах (за матеріалами західних областей України). Львів : ІН НАНУ, 2020. 520 с.
9. Деревська О.В. Вплив іконографії Реформації на українське мистецтво та питання пошуку першозразків. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. збірн. наук. праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2024. № 72. Т. 1. С. 136–149.
10. Жолтовський П.М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні: Альбом-каталог. Київ : Наукова думка, 1982. 287 с.
11. Зерцало от Писання Божественного. Чернігів. 1705. *ЦДІАК України*, ф. 739, оп. 1, спр. 104.
12. Куртасова О. Особливості іконографії “Неопалима купина” в іконопису Ветківської школи. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник* / упоряд.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів, 2012. Вип. 22, кн. II: Частина 2: Філософія. Політологія. Частина 3: Сакральне мистецтво. С. 511–517.
13. Куценко Т. Г. Богородичні гравюри «Руна орошенного». *Родовід*. 1996. № 14. С. 117–120.
14. Лебедев А. Московский кафедральный Архангельский собор. М., 1880. 388 с.
15. Логвин Г. Н. По Україні : Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ : Мистецтво, 1968. 463 с.
16. Материалы для русской иконографии. Собрал Д.А. Ровинский. Вып. VIII. СПб.: Экспедиция заготовления Гос. Бумаг, 1890. С. 1., ил. 283–306.
17. Міляєва Л., Рішняк О., Садова О. Церква св. Юра в Дрогобичі. Архітектура, малярство, реставрація. Київ : Видавництво, 2019. 416 с.
18. Памятники Волини. Альбом фотографий к археологической поездке профессора А.В. Прахова на Волинь в 1886 году. Б. м. : Изд. Свято-Владимирского православного братства в г. Владимире-Волынском, б. г. НБУВ, відділ образотворчих мистецтв, № 773247.
19. Пелех М. Непорочне Зачаття Пресвятої Богородиці зі с. Черепин як зразок нової іконографії в релігійному малярстві після Замойського Собору. *Народознавчі зошити*. 2024. № 6 (180). С. 1616–1629.
20. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря (Підготовка до друку та вступні зауваги І. Ситого). *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 40–64.
21. Ситий І. [Батуринський синодик. 1683]. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/groups/3154962621500871/posts/3778443565819437/> (дата звернення: 15.03.2025).
22. Транквилион-Ставровецкий К. Евангелие учительное. [Унев] : [Типография монастыря], 5 сентября 1696. [4], 363, 183, [1] л.
23. Тріюдь пісна. Київ : Друкарня Печерського монастиря, 1627. 2°. [2], 802 с.
24. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. [Текст] : каталог изданий, хранящихся в Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина. Вып. II. Ч. 2 : Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й пол. XVII в. / сост. А. А. Гусева, И. М. Полонская. [Б. м.] : [б.и.], 1990. 318 с.
25. Широка О. Походження, структура та іконографія акафістів до Богородиці та Ісуса Христа в українському мистецтві XVII–XVIII ст. *Народознавчі зошити*. 2018. №6. С. 1589–1595.
26. Широка О. Символічні образи Матері Божої в українській іконографії акафістів Богородиці та Ісуса Христа XVII–XVIII століть. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвуз. збірн. наук. праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка* / [ред.-упоряд. М. Пантюк, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич : Гельветика, 2020. Вип. 32. Том 2. С. 48–53.
27. Bergmann R. A ‘Tröstlich Pictura’: Luther’s Attitude in the Question of Images. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*. Vol. 5. No. 1. 1981. Pp. 15–25. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/43444303>.
28. Biblia Das ist Die gantze Heylige Schrifft Teutsch. D.Mart.Luth. Sampt einem Register /vnd schoenen Figuren – Frankfurt/Main: Zöpfel, David; Rasch, Johann, 1563. 1590 p. URL: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN777442396> (date of access: 15.03.2025).
29. Deluga W. A Matham Virgin in Kiev. *Print Quarterly*. SEPTEMBER 2000, Vol. 17, No. 3, 2000. Pp. 284–287.
30. Hass A. Albrecht Dürer’s devotional images of the Virgin and Child. *Art Bulletin of Victoria*. 1994. № 35. URL: <https://www.ngv.vic.gov.au/essay/albrecht-durers-devotional-images-of-the-virgin-and-child/> (date of access: 15.03.2025).

31. Hibbard H. Guido Reni's Painting of the Immaculate Conception. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. Summer, 1969. V. 28, no. 1. Pp. 19–32.
32. L'Occaso S. Elia della Marra, un plastatore mantovano del secondo Quattrocento. *Vitelliana*. Vol. IV. 2009. Pp. 35–56.
33. Luther, Martin [Bearb.] / Röer, Georg [Beitr.]: Biblia: das ist: die gantze Heilige Schrifft: Deudsch Auff's New zugericht. D. Mart. Luth., Gedrueckt zu Wittenberg Durch Hans Lufft. M. D. XLI., Wittenberg, 1541 [VD16 ZV 24532] http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00096751/image_1534 (date of access: 15.03.2025).
34. Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek / Msc. 42. fol. – Nikolaus von Lira, Bibelkommentar / f. 49v. *e-codices – Virtual Manuscript Library of Switzerland*. URL: <https://e-codices.ch/de/zh1/0042//49v> (date of access: 15.03.2025).
35. Maria met het Christuskind op de maansikkel, tussen de wolken, omgeven door engelen. Gravure door Jacob Matham naar ontwerptekening van Abraham Bloemaert. *Noord-Hollands Archief*. URL: <https://hdl.handle.net/21.12102/C9A74E8F05FE7892CA4B127C01D8BC80> (date of access: 15.03.2025).
36. Peterson J. F. Creating the Virgin of Guadalupe: The Cloth, the Artist, and Sources in Sixteenth-Century New Spain. *The Americas*. 2005. Vol. 61, no. 04. P. 571–610. URL: <https://doi.org/10.1017/s0003161500069327> (date of access: 15.03.2025).
37. Porras S. Going Viral? Maerten de Vos's St. Michael the Archangel. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*. 2016. №66. C. 54–78.
38. Sybils Collection. *Nadbałyckie Centrum Kultury w Gdańsku*. URL: <https://nck.org.pl/index.php/en/old-town-hall/sybils-collection> (date of access: 15.03.2025).
39. Szulakowska U. The Alchemical Virgin Mary in the Religious and Political Context of the Renaissance. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017.
40. Whistler C. Tiepolo as a Religious Artist. *Giambattista Tiepolo: 1696–1770* / ed. by K. Christiansen, C. Whistler. Metropolitan Museum, 1997. P. 189–253.

References:

1. *Akafisty* [Akathists]. (1663). Drukarnia Kyivo-Pecherskoho monastyria. [in Middle Ukrainian].
2. *Akafisty s stikhyry i kanony i s prochiymy moleniiamy* [Akathists with stichera and canons and other prayers]. (1699). Drukarnia Lvivskoho bratstva. [in Middle Ukrainian].
3. *Anfolohion* [Anthologion]. (1638). Drukarnia Lvivskoho bratstva. [in Middle Ukrainian].
4. Arendar, H. (2021). *Sribni oklady Yevanhelii XVII–XIX stolit iz zibrannia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho. Katalog*. [Silver covers of the 17th–19th centuries' Gospels from the collection of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnovsky. Catalogue]. Kyivske tovarystvo Kupola. [in Ukrainian].
5. Bartolini, M. G. (2018). Tsytyaty z Pisni nad Pisniamy ta Odkrovennia v ruskykh homiliakh na Uspennia (XVII st.): mizh latynskymy vplyvamy i tiahlistiu vizantiiskoi modeli [Quotations from the Song of Songs and the Apocalypse in Early Modern Ruthenian Homilies on the Feast of the Dormition: between Western Influences and Continuity of Byzantine Models]. *Kyivska Akademiia – Kyiv Academy*, 15, 61–100. [in Ukrainian].
6. Ohienko, I. (Trans). (1988). *Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu* [The Bible, or the Old and New Testaments of the Holy Scripture]. Druckhaus Gummersbach. [in Ukrainian].
7. Bolkhovytynov Yi, mytropolyt. (1825). *Kratkoie opisanie Kievo-Sofiyskogo sobora i monastyria* [The brief description of Kyiv Sophia Cathedral and monastery]. Typohrafiia Kievo-Pecherskoi lavry. [in Russian].
8. Boliuk, O. (2020). *Khudozhnie derevo u tserkvakh (za materialamy zakhidnykh oblastei Ukrainy)* [Wooden sacred artefacts (as based on Ukraine's western regions)]. Institut Narodoznavstva NANU. [in Ukrainian].
9. Derevska, O. (2024). Vplyv ikonohrafii Reformatsii na ukrainske mystetstvo ta pytannia poshuku pershozrazkiv [The influence of the Reformation iconography on Ukrainian art and the question of proto-type determining]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuz. zbirn. nauk. prats molodykh vchenykh Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Current issues of the humanities: interuniversity collection of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko young scientists research papers*, 72, vol. 1, 136–149. [in Ukrainian].
10. Zholtoivskyi, P. (1982). *Maliunky Kyievo-Lavrskoi ikonopysnoi maisterni: Albom-katalog* [Drawings of Kyiv Lavra icon painting workshop: Album-catalogue]. Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. *Zertsalo ot Pysannia Bozhestvennoho* [Mirror of Holy Scripture]. (1705). [Old print book]. F. 739, reg. 1, arch. 104. TsDIAK Ukrainy, Kyiv, Ukraine. [in Middle Ukrainian].
12. Kurtasova, O. (2012). Osoblyvosti ikonohrafii “Neopalyma Kupyna” v ikonopysu Vetkivskoi shkoly [The peculiarities of iconographic scheme “The Burning Bush” in Vetka's school]. In O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych (Eds.), *Istoriia relihii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk – History of Religion in*

Ukraine: annual research collection (Vyp. 22, kn. II: Chastyna 2: Filozofia. Politolohiia. Chastyna 3: Sakralne mystetstvo, pp. 511–517). [in Ukrainian].

13. Kutsenko, T. (1996). Bohorodychni hraviury «Runa oroshennoho» [Theotokos engravings in the 'Dewy Fleece']. *Rodovid – Lineage*, 1996, 14, 117–120. [in Ukrainian].

14. Lebedev, A. (1880). *Moskovskii kafedralnyi Arkhanhelskii sobor* [Moscow Cathedral of the Archangel]. [N.p.] [in Russian].

15. Lohvyn, H. (1968). *Po Ukraini : Starodavni mystetski pamiatky* [Around Ukraine: old monuments of art]. Mystetstvo. [in Ukrainian].

16. Rovynskiy, D. (Ed.) (1890). *Materialy dlia russkoi ikonografii* [Materials for Russian iconography]. Ed. VIII, p. 1, ill. 283–306. Ekspeditsiia zahotovleniia Gos. Bumag. [in Russian].

17. Miliiaeva, L., Rishniak, O., & Sadova, O. (2019). *Tserkva sv. Yura v Drohobychi. Arkhitektura, maliarstvo, restavratsiia*. [St. George's Church in Drohobych. Architecture, paintings, restoration]. Vydavnytstvo. [in Ukrainian].

18. *Pamiatniki Volyni. Albom fotohrafii k arkheologicheskoy poezdke professora A.V. Prakhova na Volyn v 1886 godu* [Volyn monuments. Photo album of the archeological trip to Volyn by professor A. V. Prakhov in 1886]. (n.d.). Izd. Sviato-Vladimirskogo pravoslavnogo bratstva v g. Vladimire-Volynskom. [Archival photo album]. NBUV (viddil obrazotvorchykh mystetstv, № 773247), Kyiv, Ukraine. [in Russian].

19. Pelekh, M. (2024). Neporochne Zachattia Presviatoi Bohorodytsi zi s. Cherepyn yak zrazok novoi ikonografii v relihiinomu maliarstvi pislia Zamoiskoho Soboru [The Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary from village Cherepyn as a model of new iconography in religious painting after Sobor of Zamość]. *Narodoznavchi zoshyty – The Ethnology Notebooks*, 6 (180), 1616–1629. [in Ukrainian].

20. Sytyy, I. (Ed.) (1997). Synodyk Krupyt'sko-Baturyn'skoho monastyria [Synodikon of Baturyn Krupyt'skiy Monastery]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 40–64. [In Ukrainian, Church Slavonic, Russian].

21. Sytyi I., (2025, January 23). *Baturyn'skyi synodyk. 1683*. [Baturyn Synodikon. 1683]. [Image attached] [Status update]. *Facebook*. Retrieved from: <https://www.facebook.com/groups/3154962621500871/posts/3778443565819437/>. [in Ukrainian].

22. Trankvyllyon-Stavrovetskyi, K. (1696). *Evangelie uchitelnoe* [Didactic Gospel]. Typohrafiia monastyria. [in Middle Ukrainian].

23. *Triod pisna* [Lenten Triodion]. (1627). Drukarnia Pecherskoho Monasteria. [in Middle Ukrainian].

24. Guseva, A. & Polonskaia, I. (Eds.) (1990). *Ukrainskii knigi kirillovskoy pechati XVI–XVIII vv. [Tekst] : katalog izdaniy, khраниashchikh v Gos. b-ke SSSR im. V. Y. Lenina. (Vyp. II, Ch. 2: Lvovskii, novgorod-severskii, chernigovskii, unevskii izdaniia 2–y pol. XVII v.)* [Ukrainian Cyrillic Printing Books of the 16th–18th Centuries: Catalog of the Editions Kept at the Lenin State Library of the USSR (Iss. 2, Pt. 2: Lvov, Novgorod-Severskiy, Chernigov, and Unev Editions of the 1st Half of the 17th Century)] [n. p.]. [in Russian].

25. Shyroka, O. (2018). Pokhodzhennia, struktura ta ikonohrafiia akafistiv do Bohorodytsi ta Isusa Khrysta v ukrainskomu mystetstvi XVII–XVIII st. [Origin, structure and iconography of akathist to the Virgin and Akathist of Jesus Christ in the Ukrainian art of the XVII–XVIII centuries]. *Narodoznavchi zoshyty – The Ethnology Notebooks*, 6, 1589–1595. [in Ukrainian].

26. Shyroka, O. (2020). Symvolichni obrazy Materi Bozhoi v ukrainskii ikonohrafii akafistiv Bohorodytsi ta Isusa Khrysta XVII–XVIII stolit. [Symbolic images of the Mother of God in the Ukrainian iconography of the akathists of the Virgin and Jesus Christ of the XVII–XVIII centuries]. In M. Pantiuk, A. Dushnyi, I. Zymomria (Eds.), *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuz. zbirn. nauk. prats molodykh vchenykh Drohobyskoho derzh. ped. un–tu im. I. Franka – Current issues of the humanities: interuniversity collection of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko young scientists research papers* (Vyp. 32, t. 2, pp. 48–53). [in Ukrainian].

27. Bergmann, R. (1981). A 'Tröstlich Pictura': Luther's Attitude in the Question of Images. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, 5, 1, 15–25. JSTOR, Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/43444303>.

28. *Biblia Das ist Die gantze Heylige Schrifft Teutsch. D.Mart.Luth. Sampt einem Register /vnd schoenen Figuren* [Bible, that is the entire Holy Scripture in German, Martin Luther, with an index and beautiful images]. (1563) Frankfurt/Main: Zöpfel, David & Rasch, Johann. Retrieved from: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN777442396>. [in German].

29. Deluga, W. (2000). A Matham Virgin in Kiev. *Print Quarterly*, SEPTEMBER, 17, 3, 284–287.

30. Hass, A. (1994). Albrecht Dürer's devotional images of the Virgin and Child. *Art Bulletin of Victoria*, 35. Retrieved from: <https://www.ngv.vic.gov.au/essay/albrecht-durers-devotional-images-of-the-virgin-and-child/>.

31. Hibbard, H. (1994). Guido Reni's Painting of the Immaculate Conception. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Summer, 28, 1, 19–32.
32. L'Occaso, S. (2009). Elia della Marra, un plastificatore mantovano del secondo Quattrocento [Elia della Marra, a Mantuan plastic artist of the second half of the fifteenth century]. *Vitelliana*, IV, 35–56. [in Italian].
33. Luther, Martin [Bearb.] & Rörer, Georg [Beitr.], (1541). *Biblia: das ist: die gantze Heilige Schrift: Deudsch Auffß New zugericht. D. Mart. Luth., Gedrueckt zu Wittemberg Durch Hans Lufft* [Bible: that is, the entire Holy Scripture: German, revised and updated. Dr. Mart. Luth., printed in Wittemberg by Hans Lufft]. [Digital book]. Munich Digitization Center [VD16 ZV 24532], Munich. Retrieved from http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00096751/image_1534. [in German].
34. e-codices – Virtual Manuscript Library of Switzerland (n. d.) *Luzern, Zentral- und Hochschulbibliothek / Msc. 42. fol. – Nikolaus von Lira, Bibelkommentar / f. 49v* [Lucerne, Central and University Library / Msc. 42. fol. – Nicholas of Lira, Bible Commentary / f. 49v]. Retrieved from: <https://e-codices.ch/de/zh1/0042//49v>. [in Latin].
35. *Maria met het Christuskind op de maansikkel, tussen de wolken, omgeven door engelen. Gravure door Jacob Matham naar ontwerptekening van Abraham Bloemaert* [Mary with the Christ Child on the crescent moon, between the clouds, surrounded by angels. Engraving by Jacob Matham after a design drawing by Abraham Bloemaert]. [Image]. Noord-Hollands Archief. Retrieved from: <https://hdl.handle.net/21.12102/C9A74E8F05FE7892CA4B127C01D8BC80>. [in Dutch].
36. Peterson, J. F. (2005). Creating the Virgin of Guadalupe: The Cloth, the Artist, and Sources in Sixteenth-Century New Spain. *The Americas*, 61, 04, 571–610. <https://doi.org/10.1017/s0003161500069327>.
37. Porras, S. (2016). Going Viral? Maerten de Vos's St. Michael the Archangel. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek – Dutch Art History Yearbook*, 66, 54–78.
38. Sybils Collection. *Nadbatyckie Centrum Kultury w Gdańsku*. Retrieved from: <https://nck.org.pl/index.php/en/old-town-hall/sybils-collection>.
39. Szulakowska, U. (2017). *The Alchemical Virgin Mary in the Religious and Political Context of the Renaissance*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
40. Whistler, C. (1997). Tiepolo as a Religious Artist. In K. Christiansen, C. Whistler (Eds.), *Giambattista Tiepolo: 1696–1770* (pp. 189–253). Metropolitan Museum.